

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАУКИ

*Можайкіна О. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

АНАЛІЗ КРИМІНОГЕННИХ ФАКТОРІВ ФОРМУВАННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті проведено аналіз різних наукових теорій щодо визначення криміногенних факторів формування делінквентної поведінки неповнолітніх. Визначено чинники ризику відносно девіантних, у тому числі і делінквентних, форм поведінки в підлітковому віці.

Ключові слова: *делінквентна поведінка, підлітковий вік, корекція, профілактика правопорушень.*

Нововведення у галузях економіки, права, політичного улаштування несподівано змінили суспільне життя. Це обумовило серйозні зміни у культурному просторі: злам цінностей, норм, традицій, стереотипів, колишніх стилів мислення та діяльності. Динамізм соціальних процесів у періоди криз і значних соціальних перетворень призводить до того, що попередні соціальні норми та цінності руйнуються, перестають відповідати новим життєвим умовам, люди втрачають орієнтацію, що у свою чергу веде до дезорганізації та соціальних відхилень.

В ході радикальних перетворень у сучасному українському суспільстві стрімко зросла злочинність, отримали широке розповсюдження інші види девіантної поведінки. Негативні наслідки поширення злочинності в українському суспільстві, на нашу думку, можна розглядати у двох аспектах: з точки зору функціонування соціальної системи в цілому, і з точки зору її впливу на становище конкретних індивідів. У першому аспекті, надмірне розповсюдження злочинності та інших видів девіантної поведінки дестабілізує соціальну систему, стає на заваді її нормальному функціонуванню та розвитку. Адже соціальні норми спрямовують поведінку соціальних суб'єктів у суспільно прийнятне русло, а їх порушення блокує реалізацію суспільно-необхідних функцій, без чого неможливе нормальне функціонування та розвиток соціальної системи. Не менш трагічні наслідки має поширення протиправної поведінки та злочинності і для окремого індивіда.

Правоохоронні органи дедалі частіше зустрічаються з непоодинокими фактами залучення підлітків до організованої злочинної діяльності. Система профілактики і корекції делінквентної поведінки неповнолітніх розглядається як один із пріоритетних напрямків у Державній національній програмі "Освіта" (Україна XXI ст.). Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей", прийнятий Верховною Радою 24 січня 1995 року, Указ Президента України № 200/98 від 18 березня 1998 р. "Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності і правопорушень серед дітей і їх соціальної реабілітації у суспільстві"

закріпили загальні принципи організації профілактики правопорушень серед неповнолітніх, окресливши напрями удосконалення правового забезпечення цієї діяльності. Також реалізовано Комплексну програму профілактики правопорушень на 2007-2009 роки (схвалена постановою Уряду від 20 грудня 2007 р. № 1767). Програма обґрунтовує необхідність здійснення дієвої профілактики правопорушень на основі комплексу заходів, що реалізуються широким колом державних та громадських органів, установ, організацій та пропонує відповідний План здійснення цих заходів. Розроблено низку нових форм і методів профілактики правопорушень та запровадження їх у практику. Особлива увага приділялась запобіганню злочинності серед дітей та підлітків. Підготовлено та видано навчально-методичні посібники “Виховні системи в діяльності класного керівника” та “організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі”. Також передбачено розробку низки інформаційно-методичних матеріалів з питань запобігання дитячій бездоглядності, бродяжництву та жебрацтву. МВС разом з Мінсім'ямолодьспорт та Міністерством освіти і науки України проводило профілактичні рейди “Діти вулиці”, “Вокзал”, “Підліток”, “Канікули”, “Літо”, “Урок”. Проведення рейдів спрямовувалось на соціальний та правовий захист дітей, запобігання їх безпритульності та бездоглядності. Однак на практиці багато положень з цих нормативних актів залишаються нереалізованими, до того ж відсутній механізм їх втілення у життя.

Тематика наукових досліджень вчених-кримінологів, психологів та педагогів, спрямованих на детальне вивчення причин та умов виникнення протиправної поведінки неповнолітніх, діагностику відхилень у поведінці, а також пошук ефективних шляхів усунення зазначеного негативного соціального явища, дає підстави стверджувати, що проблема профілактики правопорушень серед неповнолітніх є міжгалузеву і вирішуватися повинна також на міжгалузевому рівні. Варто також зазначити, що будь-яка корекційна та профілактична робота з неповнолітніми, незалежно від установ, в яких вона проводиться, неможлива без комплексного застосування психолого-педагогічних форм, методів, способів і прийомів роботи. Таким чином, можна стверджувати, що подолання правопорушень неповнолітніх – багатогранний процес, який включає в себе застосування ефективних шляхів і засобів не лише запобігання протиправним діям неповнолітніх, а й корекції їх поведінки з метою формування гармонійної особистості із стійкими життєвими позиціями і правомірною поведінкою.

Проблема відхилень у поведінці неповнолітніх турбує вчених досить давно. Ще у дев'ятнадцятому столітті дитяча злочинність набула значного розмаху, тому вчені почали ретельно вивчати її природу. Більшість з них вважала головною причиною виникнення відхилень у формуванні особистості, вчинення правопорушень неповнолітніми, неблагополучні умови життя дітей, відсутність правильних виховних впливів. Окремі дослідники вважали, що причиною цього явища є недоліки існуючої соціальної системи, яка в першу чергу і породжує злочинність [1].

Дослідниками підтримувалась ідея про фатальність природжених злочинних нахилів, властивих окремим індивідам. Так, на думку вчених, певна частина дітей вже народжується з деякими злочинними задатками, дефектами морального розвитку, що в основному зумовлено їх поганою спадковістю. Таких дітей визнавали невиправними і

вважали єдино можливим засобом попередження злочинних дій з їх боку якомога більш ранню ізоляцію від інших членів суспільства. Дослідники проблеми важковиховуваності дітей наголошували на тому, що злочинні дії дуже рідко мають випадковий характер, як правило, їм передують більш чи менш тривалий період, який характеризується певними відхиленнями у поведінці, здійсненням проступків. Сприятливі чи несприятливі умови розвитку дитини самі собою не гарантують того, що дитина виросте гарною чи поганою. Спосіб поведінки особистості залежить не тільки від умов середовища, але й від того, як складаються взаємовідносини особистості і середовища. Тому необхідно з ранніх літ виховувати у дітей непримириме ставлення до будь-яких негативних явищ навколишньої дійсності, вчити їх протистояти цим явищам.

Проблемою відхилень у поведінці неповнолітніх дослідники займаються і в наш час, оскільки рівень злочинності серед неповнолітніх з року в рік зростає. У наукових працях західних вчених, які займаються дослідженням відхилень у поведінці серед неповнолітніх, не диференціюють чітко такі поняття, як “важковиховувана дитина”, “неповнолітній правопорушник”, “неповнолітній злочинець”. Найчастіше в роботах англійських та американських учених стосовно особистості, яка порушує норми і правила поведінки, вживається термін “делінквент”, що в перекладі з англійської означає винний, правопорушник, злочинець, і термін “делінквентність”, який означає, проступок, правопорушення, і навіть злочин, тобто будь-які види відхилень у поведінці. В той же час для відхилень, які не мають яскраво вираженого антисоціального характеру, вживається термін девіант, девіація, девіантність. Сучасні західні вчені часто користуються терміном “делінквентність” для визначення тої особливої стадії асоціальної поведінки, яка передуює прямим, чітко вираженим злочинним діям.

Деякі теорії сучасних зарубіжних вчених пояснюють причини виникнення відхилень у поведінці неповнолітніх і обґрунтовують профілактичні і корекційні заходи, спрямовані на попередження правопорушень і злочинів.

В основі наукових концепцій часто використовують ідеї Ч.Ломброзо. Згідно з його вченням, причини злочинної поведінки слід шукати в першу чергу в особистості самого злочинця. Ч. Ломброзо розробив таблиці “природжених злочинців”, на основі яких можна відразу визначити, чи ми маємо справу з нормальною людиною, чи перед нами типовий злочинець [2].

Цікавою є теорія хромосомних аномалій. У багатьох зарубіжних країнах (США, Англія, Франція) деякі вчені висловили гіпотезу про вплив додаткової хромосоми типу X або типу Y на злочинність. У 1970 році американський національний інститут здоров'я опублікував дані обстеження 5342 злочинців на предмет виявлення хромосомних аномалій, згідно з якими прямих однозначних кореляцій між хромосомними аномаліями і протиправною поведінкою виявлено не було. Проте підкреслювалося, що в окремих випадках хромосомні відхилення і зв'язані з ними риси генотипу можуть підвищити схильність до розвитку соціально-негативних зразків поведінки.

Відомий дослідник У. Шелдон також вважав, що фізична структура людини і її поведінка являють собою нерозривну єдність, в якій вирішальна роль належить саме

фізичній структурі. Фізична ж структура, на думку Шелдона, повністю залежить від якості зародкової плазми, з чого випливає, що поведінка людини зумовлена спадковістю [3]. Деякі вчені і сьогодні продовжують шукати підтвердження гіпотези про існування природженого злочинного типу особистості, джерела злочинної поведінки якої закладені вже в її анатомічній та фізіологічній структурі.

Чисельною на Заході є група вчених, які в своїх дослідженнях намагаються довести, що індивіду з антисоціальною поведінкою властива не тільки особлива анатомічна структура, але й специфічна психіка.

Так, І. Хіллі стверджує, що будь-які форми поведінки індивіда, в тому числі і злочинна поведінка, знаходяться в безпосередній залежності від його душевного стану. Тому причини відхилень у поведінці перш за все слід шукати в безпосередніх передумовах людської поведінки. Різні психічні травми, хвороби, інтелектуальна недорозвиненість породжують злочинність. Ідея психічно хворого, інтелектуально неповноцінного злочинця досить популярна сьогодні в багатьох країнах. Така позиція, по суті, означає намагання підмінити проблему соціальну проблемою психопатологічною, тому що багато вчених висловлюють відкрито думку про те, що злочинці в своїй переважній більшості – психопати.

Щоправда, відомий вчений Н. Іст відмічає, що, згідно з даними його досліджень, злочинці далеко не завжди психопати. Часто вони, більш чи менш свідомо обирають злочинний спосіб життя як найбільш прийнятний для себе, не проявляючи при цьому вагомих ознак психопатії.

На Заході також поширені ідеї З. Фрейда, сутність яких полягає у тому, що будь-який вчинок особистості зумовлений конфліктом між свідомим і підсвідомим [4]. На думку З. Фрейда, в психічних процесах вирішальну роль завжди відіграє підсвідоме, під яким він мав на увазі комплекс природжених інстинктів, імпульсів, ваблень індивіда. Підсвідоме пов'язане з зовнішнім світом і не підкоряється ніяким закономірностям. Вже по самій своїй природі воно аморальне і знаходиться в конфліктних відносинах зі свідомим, тобто тою частиною підсвідомого, яка змінилась під впливом зовнішнього світу, але все ж продовжує в значній мірі залежати від підсвідомого. З. Фрейд та його однодумці заперечували вплив середовища, соціальних умов життя на процес формування особистості, зводили все до дії природжених біологічних інстинктів, не усвідомлених імпульсів, потягів.

Поширеними теоріями, які намагаються пояснити відхилення у поведінці неповнолітніх, виходячи з врахування деяких особливостей і закономірностей людської психіки, є різновиди так званої “теорії фрустрації”. Фрустрація, вважають автори даної теорії, найчастіше приводить до агресії. Американський вчений Л. Берковіц визначає фрустрацію як відповідну реакцію на будь-яке втручання в людську діяльність, спрямовану на досягнення тих чи інших життєвих планів, важливої для індивіда мети. Неможливість досягнення бажаного, як правило, викликає негативні емоційні реакції, злість, що в свою чергу, є внутрішньою умовою формування агресивних проявів.

Існує багато різних теорій, в основі яких лежить ідея про вирішальну роль раннього дитинства у виникненні відхилень у поведінці. Прихильники цієї думки вважають, що процес формування особистості закінчується у ранньому дитинстві і під

впливом несприятливих соціальних факторів у дитини вже може сформуватися підсвідома готовність до асоціальної поведінки.

Так, американські вчені Е. і Ш. Глюк обстежили 500 неповнолітніх делінквентів і прийшли до висновку, що більшість з них почали виявляти ознаки відхилень у поведінці в дитинстві [5]. Вони пропонують відповідні профілактичні заходи, так зване прогнозування поведінки неповнолітніх, яке полягає в ретельному обстеженні дітей раннього віку з метою виявлення у них небезпечних криміногенних властивостей, та їх адаптації до будь-яких життєвих умов.

У цьому ж напрямку працював і Дж. Боублі. Він обґрунтував теорію патології раннього дитинства і вважає, що дитина, яка не отримала в ранньому віці достатньо батьківського тепла, ласки, ніжності, турботи – в майбутньому обов'язково буде відзначатися тими чи іншими відхиленнями, не виключена можливість вчинення правопорушень, злочинів. Дж. Боублі спостерігав за дітьми-сиротами, дітьми з неповних сімей і прийшов до висновку, що переважна більшість з них – важковиховувані діти. Для них властиві певні відхилення в моральному розвитку і поведінці. На цій основі автор приходять до висновку про вирішальне значення у формуванні особистості дитини тих відносин, які складаються між нею і батьками в ранні періоди дитинства.

Цю ідею також підтримує сучасна американська дослідниця С. Рей [6]. Вона довела, що відсутність материнського тепла, ласки, ніжності згубно діє на формування особистості дитини ще в той час, коли вона знаходиться в утробі матері. Якщо народження дитини є небажаним у сім'ї, а мати з негативними емоціями виношує дитину, то це приводить до патологічних змін у складних мозкових структурах у період їх формування. Такі діти часто агресивні і жорстокі вже в перші роки життя. Згідно з дослідженнями С. Рей, 90% неповнолітніх правопорушників, яких вона вивчала, були небажаними дітьми (за свідченнями їх батьків).

Із всіх криміногенних факторів, які впливають на формування асоціальних установок у неповнолітніх, західними вченими найчастіше досліджується сім'я. Проте, деякі вчені перебільшують роль негативних впливів сім'ї на виникнення відхилень у формуванні особистості. Звичайно, сім'я має велике значення у формуванні особистості дитини, але не слід забувати, що вона постійно зазнає впливу оточуючого середовища та багато інших факторів, які можуть впливати на процес становлення особистості.

М. Раттер, вивчаючи моральну та аморальну поведінку, виділив конкретні принципи моральної поведінки, які лежать в основі тих чи інших вчинків: здатність чинити опір спокусам, альтруїзм, моральні переконання, моральне розуміння (усвідомлення моральних понять), відчуття провини. Він встановив, що більш розвинуті в інтелектуальному плані суб'єкти більш стійкі, як правило, щодо спокус. Люди з сильною, стабільною нервовою системою, високою самооцінкою менш схильні піддаватися різним спокусам, в тому числі і вчиненню протиправних вчинків [7].

Існує багато різних течій, тенденцій, напрямків, теорій, концепцій щодо девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх, які можна класифікувати за двома критеріями: біосоціальним та соціологічним. Кожен з цих напрямків розглядає

різні способи проведення профілактичних заходів щодо попередження девіантної поведінки старшокласників. Тут можна виділити такі три способи: правовий, медико-біологічний, соціальний. Концепція правової превенції передбачає вдосконалення правових заходів у рамках діючого законодавства. Концепція медико-біологічної превенції пропонує клінічні програми впливу на особистість, схильну до протиправної поведінки. Суть концепції соціальної превенції в розвиткові і розширенні мережі найрізноманітніших служб обстеження, які до певної міри сприяли б забезпеченню ранньої профілактики. Пропонується також поєднання заходів обстеження, спостереження, виховання, покарання.

Розглянемо детермінанти виникнення делінквентної поведінки, її мотиви, а також захисні психологічні механізми і їх роль у формуванні делінквентної поведінки.

Прийнято виділяти три групи чинників ризику делінквентної поведінки: біологічні, психологічні і соціальні.

Ключовими моментами для розуміння біологічної сторони проблеми підліткових криз є процес “статевого” дозрівання і нестійкість в цьому віці різних фізіологічних систем, в першу чергу нервової.

Поєднання двох чинників – дисгармонії, напруженості протікання статевого перетворення і декомпенсації різних видів недостатності центральної нервової системи (ЦНС) – призводить до того, що в підлітковій фазі розвитку частіше ніж в інших критичних вікових фазах дитинства, виявляються душевні захворювання; загострюються певні риси характеру і психічні відхилення, пов’язані з декомпенсацією органічної недостатності ЦНС; виникають “вікові” синдроми, типові для прискорення або затримки самого темпу статевого дозрівання; підвищується схильність до реакцій, обумовлених ситуативно.

До біологічних чинників, що виконують роль в порушеннях поведінки старшокласників, деякі сучасні дослідники відносять і дисгармонійне протікання періоду статевого дозрівання: як його прискорення, так і затримку. При цьому в одних випадках йдеться про фізіологічну акселерацію, що призводить до різних відхилень поведінки, в інших – про порушення темпу статевого дозрівання, пов’язане з декомпенсацією органічної неповноцінності нервової системи. Затримка дозрівання у “асоціальних” старшокласників зустрічається в 3-4 рази частіше, ніж в загальній популяції даного віку.

У фізичному вигляді ці старшокласники часто переважають риси незрілості: затримка зростання і статевого дозрівання, дитячість пропорцій статури.

Значна частина порушень поведінки має і статеві відмінності: афективна збудливість у хлопчиків частіше виявляється в дратівливості, вибуховій поведінці, у дівчаток має виражений істероїдний відтінок; в розгальмованості ваблень у хлопчиків частіше виступає схильність до алкоголізації, втеч, агресії, у дівчаток – підвищена сексуальність.

Бурхливе фізичне, статеве дозрівання вимагає великої моторної активності, сприяє афективній збудливості, перебудові ієрархії потреб і потягів, народжує прагнення до дорослішого самостійнішого способу життя. В той же час старшокласник з органічною неповноцінністю нервової системи або мікросоціально і педагогічно занедбаний завжди відрізняється тим або іншим ступенем психічної

незрілості. За наявності установок на доросліший спосіб життя він часто не має реальних планів і уявлень про неї. Недостатність інтелектуальних інтересів ще більш посилює негативне відношення до школи, яка для нього асоціюється з неприйнятним “дитячим” способом життя.

Психологічними причинами виникнення деліквентної поведінки є наявність у підлітків такої акцентуації характеру, як гіпертимна, демонстративна, збудлива, нестійка. Іноді делінквентна поведінка може зустрічатися у емоційно-лабільних старшокласників в умовах емоційного відкидання і бездоглядності. Іншим типам акцентуації характеру, особливо сенситивному і психастенічному, делінквентність не властива.

До соціальних причин, що виконують велику роль в генезисі порушень поведінки, відносять несприятливі умови оточення і виховання. Серед порушень поведінки, викликаних соціальними чинниками, значно більше місце належить формам непатологічним, пов'язаним з явищами мікросоціальної і педагогічної занедбаності. В цих випадках йдеться про тривалі, нерідко з раннього дитинства, існуючі несприятливі умови оточення і виховання. Переважно це пов'язано з умовами бездоглядності, хронічним дефіцитом інформації, внаслідок чого у дитини сповільнюється формування пізнавальної діяльності, навиків систематичної самостійної праці, вольових і етичних установок. Така мікросоціальна і педагогічна занедбаність, що виникає у психічно здорової дитини, не має під собою первинно хворобливого біологічного фундаменту і не набуває його повторно. Вона є непатологічною соціально-психологічною деформацією особи. Порушення поведінки, у тому числі і асоціальні форми, у старшокласників з явищами мікросоціальної і педагогічної занедбаності дуже часті. Всі приведені вище дані дозволяють виділити чинники ризику відносно девіантних, у тому числі і делінквентних, форм поведінки в підлітковому віці. Слід підкреслити, що у кожному окремому випадку має значення не одиничний критерій, а їх поєднання, що включає ряд вищеописаних біологічних, психологічних і соціальних детермінант.

Загальноприйнятою точкою зору в психології є те, що зовнішній вплив переломлюється через внутрішні умови. В своєму феномені особистість обов'язково має визначену кількість якостей, які відносяться до сфери біології. Дуже часто вони набувають соціальної значущості. Середовище формує особистість, але не прямо, а в залежності від її біологічних особливостей. На нашу думку, можна погодитись із С. А. Тарарухіним, що соціальні зв'язки і відносини є в цьому процесі провідними, але формування тих чи інших моральних якостей конкретної особи можливе тільки за наявності певного рівня нервово-психічного розвитку. Вони можуть бути розглянуті як необхідні умови становлення і формування особистості під впливом мікросередовища минулого і сьогодення [8].

Мотиви одних і тих же делінквентних вчинків можуть бути різними залежно від типу акцентуації характеру. Зроблена спроба виділити види делінквентної поведінки, ґрунтуючись на мотивації: агресивно-захисний, опозиційний, конформний і т.ін.

Делінквентність старшокласників і юнаків – найбільш несприятливий тип девіації, тому що з нею пов'язані серйозні порушення правопорядку і вчинення неповнолітніми злочинів, у тому числі убивств, грабежів, нанесення тілесних

ушкоджень, згвалтувань і певних форм хуліганства, що супроводжуються приниженням честі і гідності особистості громадян. Вчинення правопорушень через прагнення до чогось особливого, через потяг до насолод, алкогольних і тютюнових виробів, невеликим сумах грошей, престижних речей, через цікавість і бешкетництво, бажання розважитися, показати силу, спритність, сміливість, затвердити себе в очах однолітків, одержати їхнє визнання традиційно відноситься до так званої “дитячої” мотивації злочинної поведінки старшокласників і юнаків, яка пояснюється акцентованою в цьому віці потребою до самоствердження і самовираження і, яка поступово уступає місце насильницько-егоїстичній мотивації.

Отже, делінквентність проходить низку етапів розвитку в онтогенезі, і це дозволяє говорити про можливість різнорівневої профілактики та корекції схильності неповнолітніх до протиправної поведінки.

Використані джерела:

1. Девиантность и социальный контроль в России (XIX – XX вв.): Тенденции и социологическое осмысление. – СПб. : Речь, 2000. – 327 с.
2. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. – М. : “Республика”, 1996. – 211 с.
3. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : ЗАО Питер, 1999. – 752 с.
4. Фрейд З. Психология бессознательного. – М. : Просвещение, 1989. – 447 с.
5. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением / под ред. С. А. Беличевой. – М. : Образование, 1999. – 289 с.
6. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология. – СПб. : Речь, 2002. – 298 с.
7. Раттер М. Помощь трудным детям : пер. с англ. / под ред. А. С. Спиваковской. – М. : Прогресс, 1987. – 424 с.
8. Тарарухин С. А. Преступное поведение, социальные и психологические черты. – М., 1974.

Можайкина Е. С. Анализ криминогенных факторов формирования делинквентного поведения несовершеннолетних

В статье анализируются разные научные теории, определяющие криминогенные факторы формирования делинквентного поведения несовершеннолетних. Определены факторы риска относительно девиантных, в том числе и делинквентных, форм поведения в подростковом возрасте.

Ключевые слова: делинквентное поведение, подростковый возраст, коррекция, профилактика правонарушений.

Moghaikina L. S. The analysis of criminogenic factors in the formation of delinquent behaviour of the underaged

The article contains the analysis of different scientific theories on defining criminogenic factors in the formation of delinquent behaviour of the underaged. The causes are set as for deviant, including delinquent, forms of behaviour at adolescence.

Key words: are delinquent behaviour, adolescence, correction, crime prevention.